

Una història d'epidèmies

A history of epidemics

Violeta Tena Barreda. Periodista. violetatena1982@gmail.com

Presentat: 15/04/2021

Aprovat: 30/04/2021

Resum

Les epidèmies han format part de la història de la humanitat. La falta d'higiene, les condicions d'insalubritat i un desenvolupament científic-mèdic encara a les beceroles foren factors que coadjuvaren a la propagació i reiteració d'aquells episodis de mort massiva. Vilafranca, com la resta de la comarca, no va restar immune a les diverses calamitats que s'han esdevingut al llarg dels segles. De fet el seu patró, sant Roc, un sant molt popular a tota Europa i a qui ara es dediquen les festes, està molt vinculat a la pesta, una malaltia que és feu present al municipi durant tot el segle XV. Al segle XIX el còlera és convertí en un altre maldecap per a la població. Només el 1855, 151 persones van morir a causa d'aquesta malaltia, que es va acarnissar especialment amb xiquets i dones. En alguns pobles del voltant, aquesta epidèmia va significar l'inici del seu declivi demogràfic.

Paraules clau: Epidèmia, Vilafranca, còlera, pesta, descens poblacional, sant Roc, mort

Abstract

Epidemics have been part of human history. Lack of hygiene, unhealthy conditions and poor scientific-medical development were factors that contributed to the spread and recurrence of episodes of massive death. Vilafranca, like the rest of the region, was not immune to the various calamities occurred over the centuries. In fact, its patron saint, Sant Roc -a very popular saint throughout Europe and to whom the festivities are now dedicated- is closely linked to the plague, a disease that was present in the town throughout the 15th century. In the 19th century, cholera became another headache for the population. Just in 1855, 151 people died from the disease, which was especially acute among children and women. In some of the surrounding villages, this epidemic marked the beginning of its demographic decline.

Keywords: Epidemic, Vilafranca, cholera, plague, population decline, Sant Roc, death

Quan em dispo a donar per tancat aquest article, Espanya suma més de 75.200 morts per coronavirus i quasi 3,3 milions contagis. La de la covid-19 és la crisi sanitària més greu de l'últim segle, un daltabaix que ha posat contra les cordes tots els països del món i que ha posat de manifest la vulnerabilitat dels éssers humans. Ens sembla com si visquérem una experiència inèdita, un desafiament a la supervivència que no podíem ni imaginar a finals de 2019. La realitat és, però, que les epidèmies han estat part consubstancial a la història de la humanitat. De forma cíclica els homes i les dones hem hagut de confrontar epidèmies que han delmat poblacions, han arrasat amb llinatges sencers i han determinat, en definitiva, el curs de la història.

Pensem en la pesta negra, per exemple, una epidèmia importada des d'Àsia a través de les rutes comercials, que entre 1347 i 1353 va matar un terç de la població europea, segons les estimacions més fiables. Un terç, es diu ràpid. De fet, el nostre continent va tardar dos segles a recuperar-se des del punt de vista demogràfic. Al Regne de València, també durant aquella calamitat bubònica alguns municipis, com ara Sotaia (actualment al terme municipal de Potries -per cert, Capital Cultural Valenciana el

2018-), a la comarca de la Safor, va desaparèixer perquè els seus habitants o bé van morir o bé van fugir. Durant la pesta de 1460 el metge Jaume Roig va fugir de València cap a Callosa d'en Sarrià i va escriure allí una obra cabdal del considerat Segle d'Or de la literatura en català, *L'espill*. Potser els sone d'alguna cosa això de les persones que fugen de les grans aglomeracions urbanes i busquen refugi a les àrees rurals, veritat?

La pesta de 1648, procedent de l'Alger, va matar només a la ciutat de València 20.000 ànimes i va provocar, per exemple, que el prostíbul municipal esdevinguera una casa de convalescència, això és, un lloc on els malalts menys greus pogueren guarir-se de la malaltia. Un poc més al sud, a Oriola, aquella onada va tenir conseqüències encara més desastroses. Entre els mesos de febrer i juliol de 1648 va perdre 5.000 dels seus 12.200 habitants. El sobtat buidatge poblacional fou compensat mitjançant una repoblació de famílies procedents de Múrcia, circumstància que fou determinant per a la definitiva castellanització de l'actual capital del Baix Segura.

Exorcitzar la culpa, rogatives i altres remeis

En un context de forta influència eclesiàstica, aquelles epidèmies eren percebudes com càstigs divins: Déu enviava aquelles calamitats a la humanitat com una advertència davant l'allunyament de la població dels preceptes cristians. La culpa, la blasfèmia, els matrimonis mixtes, el gaudi del sexe, els comportaments esbiaixats segons la norma, l'avarícia i en definitiva, el pecat, apareixen a ulls d'aquelles societats, encara molt allunyades dels coneixements científics i socio-sanitaris actuals, com els desencadenats de les grans epidèmies. En moltes ocasions, la comunitat jueva fou el boc expiatori d'aquelles crisis sanitàries. Igualment, en l'etapa medieval proliferaren també els tractats i els regiments de vida en relació a la pesta, uns documents en ocasions basats en raonaments científics però on també són molt presents les aproximacions intuïtives i condicionades per la religiositat de l'època. De l'any 1348 data, per exemple, el *Regiment de preservació a epidèmia e pestilència e mortaldats* de Jaume d'Agramunt -considerat un dels primers textos científics escrits en la nostra llengua-, un document adreçat a les autoritats de Lleida en què aquest físic (nom que aleshores rebien els metges) posa negre sobre blanc algunes mesures preventives per evitar el contagi. Entre aquestes propostes hi havia: alimentar el foc de la llar amb ginebre, netejar el terra amb vinagre, menjar frugalment i confessar-se per contrarestar la putrefacció de l'aire causada per la culpa. El sexe i el bany s'havien d'evitar perquè obrien els porus i facilitaven que els aires nocius entraren dins el cos.

La celebració de processons, rogatives i tedèums formaven part de la profilaxi que s'aplicava en temps pretèrits. Congraciar-se amb Déu, exorcitzar els pecats era una fase necessària per retornar a la normalitat. Existeix tota una ritualitat de caràcter religiós al voltant de la pesta. De fet, a moltes ciutats, però sobretot a molts pobles, aquests rituals han romàs en el temps i són encara a hores d'ara, en un context de creixent secularització social, elements centrals dels calendaris festius municipals. La llista és llarga. A Novelda, per exemple, al Vinalopó Mitjà, es celebra la processó de les 40 hores cada dimarts de carnestoltes des de 1897 gràcies a una butlla papal per combatre l'epidèmia. A Biar cada mes de juliol té lloc la Festeta de la Còlera, amb que els habitants d'aquest municipi de l'Alt Vinalopó celebren la protecció que la Mare de Déu de Gràcia els va proporcionar davant l'epidèmia de còlera de 1833 i 1843 que, es calcula, va provocar la mort de 100.000 persones. Per proximitat, no ens podem estar

de citar les festes sexennals de Morella, en què els morellans i morellanes agraeixen a la mare de Déu de Vallivana haver contribuït a l'eradicació de la pesta de 1672, que delmava la ciutat emmurallada.

A aquella gran pesta de 1347, en seguirien moltes més que, de forma cíclica, afectaren en un grau o altre el Vell Continent. La falta d'higiene, les condicions d'insalubritat i un desenvolupament científic-mèdic encara a les beceroles foren factors que coadjuvaren a la propagació i reiteració d'aquells episodis de mort massiva. De fet, tothom reconeix que si bé tota epidèmia ha estat una catàstrofe per a la humanitat, també ha estat un esperó per a l'avanç de la higiene pública, sobretot a partir del segle XIX.

Una volta superats els episodis de pesta, el seu lloc l'ocuparien -amb una letalitat inferior, això sí- la verola (o pigota), el tifus, la febre groga o el còlera. Les estratègies per combatre aquesta darrera malaltia, de fet, són considerades l'inici de la medicina preventiva de la modernitat.

Roc, sant dels empestats

I què hi ha del nostre voltant? En quina mesura les epidèmies van impactar sobre el municipi de Vilafranca? Aquest poble, com la resta de la comarca, no var restar aliè a aquestes dinàmiques. Vilafranca també ha patit els embats de les epidèmies.

Malauradament no existeix en l'actualitat cap estudi que aborde la qüestió en tota la seua complexitat des del marc local. No és la intenció d'aquest article, doncs, exposar de forma exhaustiva la història de Vilafranca en relació a les epidèmies, però sí tractar de fer una aproximació per prendre consciència de fins quin punt les malalties contagioses han deixat la seua petjada al llarg dels segles també a casa nostra. No resulta difícil resseguir el rastre que les epidèmies han deixat en el nostre municipi. I és que no podem ignorar, en aquesta matèria, la veneració dels vilafranquins i les vilafranquines a Sant Roc, en honor al qual se celebren anualment les nostres festes patronals. No està de més recordar-ho, en un any tan estrany com aquest 2020.

Segons la historiografia oficial Sant Roc va nàixer a Montpeller en una data per concretar entre els any 1295 i 1350 i, com a pelegrí, es va desplaçar a Roma. En el seu recorregut per l'actual Itàlia es va dedicar a guarir els infectats de la pesta. Als municipis d'Acquapendente, Cesena, Roma, Rímini i Novara va quedar constància de la seua intervenció. Segons la tradició popular Sant Roc era capaç de curar els malalts només fent sobre ells el senyal de la creu. A més, diuen, ell mateixa s'encarregava de donar sepultura als malalts quan ningú altre no ho volia fer per por a encomanar-se

d'aquella xacra. Sembla ser que ell mateixa va contraure la malaltia a Piacenza i, per tal de no ser una càrrega per ningú, es va refugiar en un bosc. Un gos -d'ací la iconografia, que sempre el representa- el va alimentar diàriament amb un rosegó de pa i finalment, gràcies a la intervenció de l'amo del gos, Sant Roc es va recuperar.

Però quin fou el fet històric que determinà que Sant Roc esdevinguera patró del nostre municipi? Al capdavant Sant Roc és un sant molt popular a Europa i hi ha molts pobles i ciutats que el veneren, com també a l'Amèrica Llatina. I a Vilafranca? Doncs segons s'explica en *Historia de la Real Vila de Vilafranca*, l'any 1520 un home que

Ermita de sant Roc. Vilafranca

patia la pesta i que havia estat desnonat pels metges es va refugiar en una cova que està situada a prop de la Fos i del Pou de la Llàmia. Desesperat, aquest home va reclamar la intervenció de Sant Roc i va prometre que si el guaria, faria construir una ermita en aquell paratge. Sembla que l'empestat va acabar guarint-se i es construí en aquell lloc una ermita. Sobre les característiques arquitectòniques de l'ermita no sabem res, si bé sí consta que les dificultats per accedir a aquell lloc, situat a uns dos quilòmetres del casc antic i amb un camí poc agradós, dificultaven el seu accés als devots. De fet, sembla ser que es va tardar més d'un segle a realitzar un sermó i fer una processó. Estava "fora mà", com reconeixia J. Matheu el 1758 a la seua *Breve historia de la Villa de Vilafranca del Cid en el Reyno de Valencia y del hallazgo prodigiosa de N. Señora del Losar*.

Fet i fet, va provocar que les autoritats locals i eclesiàstiques decidiren, entre els anys 1705 i 1726, erigir una nova ermita al sant, en una zona més pròxima. A la intervenció del sant se li havia atribuït, quasi un segle abans, l'any 1637, el fet que Vilafranca quedara al marge d'una plaga de llagostes que hauria pogut malmetre la collita d'aquell any. Així doncs, el sant de la nafra bé mereixia una nova ubicació, allà on es troba ara.

L'ermita -com és ben sabut- presentava risc de ruïna fins fa poc, per bé que en els dos últims anys s'han realitzat treballs per retornar-li la dignitat a aquesta ermita barroca. Els treballs de restauració han permès recuperar la imatge del sant pintada en la paret lateral del presbiteri. En ella hi ha la iconografia tradicional: el sant, vestit amb la seua túnica, la nafra en la cama i el gos fidel que l'acompanya. Com és sabut, l'any 1988 l'Ajuntament, en bona mesura per adaptar-se a les necessitat productives del sector tèxtil, va decidir que les festes majors del poble se celebraren en honor a Sant Roc, és a dir, al voltant del 16 d'agost, i no, com fins aleshores, en honor a la Mare de Déu del Llosar.

La incerta època medieval

Feta aquesta incursió per la història santoral del poble, bé paga la pena endinsar-se en el nostre historial mèdic. Com ja s'ha advertit a l'inici d'aquest article, aquest és un camp encara per estudiar en profunditat. Afortunadament, tant l'historiador Vicent Royo com el metge Rafael Monferrer en fan referència en les seues obres, essent especialment notable l'estudi que aquest últim va realitzar sobre els efectes de l'epidèmia de còlera de 1855, que referenciarem de seguida. Tanmateix, el fet que no hi hague documents que registren amb total fiabilitat les causes de la mort de cada difunt, dificulten disposar d'una informació absolutament certa al respecte. Tanmateix, les investigacions dutes a termes per Rafa Monferrer ens permet tenir una aproximació.

Així doncs, sembla que Vilafranca, com la resta d'Europa, va sentir les urpes de la mort negra. La pesta es va fer present ja a l'any 1348 i van aparèixer rebrots el 1362, entre el 1374 i 1375 i el 1395. Saber quanta gent va morir efectivament per aquesta malaltia resulta impossible. No s'ha de perdre de vista que les societats medievals no concebien la malaltia com ho fem nosaltres. Així doncs, en els documents no tenien el tractament que nosaltres li donem ara. És a dir, els historiadors no poden trobar indicis evidents dels anys d'afectació de la pesta perquè aquesta no se sol consignar en les escriptures. Aleshores, per tal de saber si fou any de pesta o no, cal recórrer a referències indirectes, com ara el número de testaments i, si figura, la possible malaltia dels testadors, així com possibles comentaris en fonts indirectes referits a les "mortaldats que eren en la terra". En tot cas, paga la pena reproduir ací

un fragment de *Vilafranca (1239-1412) Conflictes, mediacions de pau i arbitratges*, de Vicent Royo:

L'alteració dels anys centrals del Tres-cents i, sobretot, la represa periòdica de la pesta i les fams són al darrere d'unes mortaldats continuades que, a pesar de no ser excessivament greus, provoquen desaparicions selectives que es combinen amb una mena de renovació generacional al capdavant dels llinatges més poderosos. Durant la dècada dels anys cinquanta del segle XIV, moren alguna dels personatges més influents del lloc durant els decennis anteriors, com podien ser Miquel Esquerdo, Pasqual Florenç, Bernat Sanxo, Jaume Montsó i els notaris Antoni Espert i Simó Bonfill. A més, el traspàs de bona part d'ells és produït en un període relativament curt de temps, entre 1353 i 1357, de manera que la ruptura és encara més acusada.

Al segle XV es tornen a registrar episodis de pesta bubònica o "glànola" als Ports i el Maestrat els anys 1400, 1429, 1439, 1470-1472, 1478, 1492 i 1497.¹ Els episodis es reiteren de forma més o menys cíclica en els segles següents i si bé es fa complicat determinar quan va registrar l'últim episodi per pesta a Vilafranca, no s'ha de passar per alt que, de forma general es considera que l'última gran epidèmia de pesta negra va registrar-se a Marsella l'any 1720.

De la pesta negra a la pell blava

Al segle XIX el còlera es convertiria en un maldecap considerable. Si bé no va tenir la virulència de la pesta negra, com tampoc de la pigota i la febre groga, va afectar pràcticament totes les zones, independentment de les seues condicions climàtiques o geogràfiques. Conten que en el lapse d'una setmana, una persona totalment sana podia acabar al cementiri. El quadre era sempre el mateix: unes diarrees insuportables i vòmits reiterats que desencadenaven una ràpida deshidratació si no s'actuava amb celeritat. De fet, també se la coneixia com pesta blava per l'aspecte que adquirien els malalts.²

La pandèmia del conegut còlera-morbo o asiàtic té el seu origen en l'any 1817 a la Índia. A l'Espanya, els primers casos es registraren a Vigo, en l'any 1833, on va arribar a través de les rutes comercials. Des d'aquell any, es registraren diverses onades. La irrupció de la malaltia va coincidir en el temps amb les guerres carlistes. El moviment de tropes dins la península fou, de fet, determinant per a la seua expansió. Durant el segle XIX, al País Valencià, es té constància d'episodis ressenyables el 1834 (en aquesta moriren 46 persones a Vilafranca, entre l'octubre i el novembre), entre 1854 i 1855 i el 1885. El de 1855 fou el més mortífer i tot indica que es va estendre des dels municipis més litorals del Baix Maestrat cap a l'interior a través de les vies de comunicació: primer Rossell, Càlig, Benicarló, Santa Magdalena, Alcalà per ascendir posteriorment per l'Alt Maestrat i els Ports.

Per les xifres que ens ofereix Rafael Monferrer bé es pot parlar que el d'aquell 1855 fou un any negre per al nostre poble. Vilafranca comptava aleshores 1.994 habitants. Es registraren 191 defuncions, de les quals 151 foren ocasionades pel còlera morbo.

1.- MONFERRER, Rafael. *L'església parroquial de Vilafranca*. Onada Edicions, 2019

2.- MONFERRER, Rafael. *Les epidèmies de còlera a Vilafranca en el segle XIX. El còlera de 1885*. Estudis Castellonecs, núm. 2 (2ª època), 2017-2018.

El primer mort es va registrar el 30 de juliol i l'epidèmia es va estendre durant 78 dies, fins el 16 d'octubre. El 19 d'agost fou el dia més funest: 13 defuncions en només un dia. De fet, aquell fou un agost negre: es registraren 116 morts per còlera. La malaltia va afectar tothom, però es va acarnissar sobretot en dones i infants. La incidència més elevada, de fet, és va donar entre el grup de xiquets i xiquetes entre els zero i els cinc anys. Seixanta-u dels 151 morts eren criatures i d'aquest 51 tenien estaven en els seus cinc primers anys de vida. Cincorres, que comptava 1.433 habitants, va registrar 230 defuncions per còlera morbo en 44 dies; Castellfort, amb 1.100 habitants, 88 morts.

Morts per còlera el 1855 a Vilafranca

	HOMES	DONES	TOTAL
Adults	30	60	90
Menors de 10 anys	35	26	61
TOTAL	65	86	151

Font: Les epidèmies de còlera a Vilafranca en el segle XIX. El còlera de 1885. Rafael Monferrer

Podem imaginar-nos com de terroritzant deguera ser la situació per al conjunt de la població, que veia com d'un dia per l'altre podia adquirir el característic color blau, indicador d'una mort quasi segura. Les cures que el metge i l'apotecari subministraven, arriscant la seua integritat davant la falta de mesures profilàctiques clares, en moltes ocasions eren insuficients per posar remei a aquella desgràcia. Als qui estaven desnonats els subministraven làudan, un medicament compost d'opi, vi blanc, safrà, clau i canella, amb el qual mitigar els dolors abans de la mort. El farmacèutic del poble, Manuel Marín Ejarque, natural de Villarluengo, de fet, va morir a causa del còlera, com també la seua filla, unes setmanes abans.

Tot i el colp tan dur que aquella epidèmia va significar, Vilafranca va ser capaç de recuperar-se demogràficament amb el pas del temps. Una volta superada l'Ajuntament, el 1856, comandat aleshores per Manel Tena, va decidir celebrar festes d'acció de gràcies per la superació d'aquella epidèmia. Per a altres municipis, com Castellfort o l'Anglesola (tots dos municipis van haver d'ampliar els seus cementiris a corre cuita per poder donar sepultura als morts) els episodis de pesta, anys venidors, van significar l'inici del declivi poblacional. L'Anglesola, durant el brot de còlera de 1885, va vore com 53 dels seus veïns morien en el termini de 37 dies. La xacra va ser de tal magnitud que es va habilitar l'anomenat "cuarto del cólera", un recinte en la plaça de l'Estudi on dormien i van estar aïllats durant l'epidèmia els "agarradores", això és els encarregats de dur i soterrar les persones que havien mort.

Al segle XX encara caldria citar la mal anomenada grip espanyola, que a les comarques de Castelló va matar al voltant de 2.800 persones, per bé que les xifres, encara a hores d'ara, no són del tot clares. Els primers signes de la malaltia van registrar-se als Estats Units, per bé que la coincidència en el temps amb I Guerra Mundial va provocar que fora a Espanya -país neutral- on en primer lloc es notificara l'existència d'aquesta grip. Tot indica que Espanya va importar la malaltia des de França, a través dels jornaleros que marxaren a fer la verema. A Castelló, les Alqueries fou el primer municipi en registrar un cas a principis d'agost de 1918. Rafa Monferrer ha quantificat en 43 el nombre de decessos provocat per aquesta malaltia en el període entre 1918 i 1920 al nostre poble. És, sense dubte, una xifra elevada de morts.

Altres municipis de la comarca, però, encara van sentir més l'amenaça de "la cucaracha", com li deien a aquesta grip. Forcall n'és un cas destacat. La celebració

de la rogativa de la Balma, el 8 de setembre d'aquell any, fou una bomba biològica: centenars de persones concentrades en un mateix espai, respirant el mateix aire, compartint conversa. Resulta impossible quantificar amb rotunditat el número de casos, però pot servir d'orientació la tesi que va escriure Ángel Sánchez Gozalbo, un metge de només 24 anys que va ser enviat a Forcall per la Junta Provincial de Sanitat per substituir el metge habitual, qui fou dels primers en encomanar-se. Doncs bé, segons Sánchez Gozalbo, quan ell va arribar a la localitat, el 27 de setembre, hi havia 800 contagiats. Després ell encara en registraria altres 1.471. El càlcul resulta, segurament exagerat (el municipi comptava aleshores 2.000 ànimes) però és un indicador de la incidència d'aquesta pandèmia en les nostres terres. També la Mata i la Todoella s'hi vegeren fortament afectades.

A mode de conclusió

Un repàs a la història ens indica, per tant, que també a casa nostra les epidèmies han marcat l'esdevenir del municipi. Des d'aquella incerta pesta medieval a la grip espanyola, passant pel còlera o la pigota. No és difícil imaginar-nos els nostres avantpassats, esporuguits, temerosos d'un contagi que podia ser letal per a una família. Els homes i les dones del segle XXI, com els nostres avantpassats, hem hagut de prendre consciència de la nostra vulnerabilitat. Ens hem refugiat a les nostres cases i hem fet quarantena com ho van fer els qui ens van precedir. Ho hem fet, això sí, amb més coneixements científics i amb un sistema de salut de què els nostres predecessors no van disposar. Ha estat una lliçó de vida per a diverses generacions que romandrà a la nostra memòria per molt de temps.

*Aquest article va ser escrit inicialment per al llibre de festes de Vilafranca de 2020, que no es van poder celebrar. Les dades han estat actualitzades a data de març de 2021.

Bibliografia

- CLAUSELL, Carlos. *Efectos de la pandemia de grip de 1918/19 en la provincia de Castellón*. Treball Final de Grau, 2018
- MONFERRER, Rafael. *Les epidèmies de còlera a Vilafranca en el segle XIX. El còlera de 1885*. Estudis Castellonecs, núm. 2 (2ª època), 2017-2018.
- MONFERRER, Josep. *Festes Patronals*. Llibre de festes de 1995.
- MONFERRER, Rafael. *L'església parroquial de Vilafranca*. Onada Edicions, 2019
- MONFERRER, Rafael. "A propósito del cuarto del còlera y la epidemia de 1885". *Los Nublos*, 2011, núm 3.
- MONFORT TENA, Antonio (edició crítica de Josep Monferrer i Guardiola). *Historia de la real villa de Vilafranca del Cid*. Ed. Ajuntament de Vilafranca, 1999.
- ROYO, Vicent. *Vilafranca (1239-1412) Conflictos, mediaciones de paz i arbitratges*. Publicacions de la Universitat Jaume I, 2016.
- Historia y Vida. "Pandemias", vva. Maig de 2020

Agraïments: A Rafael Monferrer, per compartir amb mi, generosament, el seu saber enciclopèdic. A Vicent Royo, Carlos Clausell, Guillem Monferrer, Joan Barreda, Miguel Ángel Barreda i Mari Roig per prestar-me els seus ulls i les seues biblioteques durant la quarantena a través de les noves tecnologies.